

Válasz A. Sajti Enikő, Borsi Kálmán Béla és Eiler Ferenc opponensi véleményére

Az MTA doktori védéseken elhangzó válaszok megszokott kezdőmondata a jelölt köszönetét szokta kifejezni a bírálók felé. Attól tartok, az én válaszom szakít ezzel, és először bocsánatot kérek azért, hogy bírálói munkát a kiadói szempontok miatt ilyen aprónak bizonyult betűkkel nyomtatva kellett elolvasniuk. Annál inkább köszönet illető őket ezért, ám mindenek előtt azért az alapos olvasásért, amely az általuk felvetett kérdésekből, bírálatokból is jól látható.

Azt gondolom, hogy a Sajti Enikő, Borsi Kálmán Béla és Eiler Ferenc opponensi véleményeiben megfogalmazott felvetések mindegyike jogos és legitim. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az esetleges kritikát minden elemében és feltétel nélkül elfogadom és ezzel a választ itt gyorsan le is zárom. De mindaz, amit leírnak joggal merül fel munkám kapcsán, egy részüket magam is felvettem volna a helyükben saját értekezésemet olvasva, és legyen az akár kritikai megjegyzés, akár egy tágabb, módszertani felvetés, akár a történeti anyag eltérő értelmezése (sőt, Sajti Enikő esteében stilisztikai bírálat is), mindegyikük jogosan – vagyis legitim módon – merül fel bennük. Olyan problémák ezek, amelyeket vagy nem fejtettem ki kellő mértékben, vagy magam is azzal a szándékkal beszéltem róluk, hogy a szó jó értelmében vitát provokáljak róluk.

Ugyanakkor nem érzem magam nehéz helyzetben, amikor ezt a választ fogalmazom. Nem csak azért, mert a bírálatok tartalma mellett azok hangneme is a kollegiális vitát segíti elő, hanem azért is, mert a legfontosabb felvetéseik alapvetően egybe vágnak, vagy legalábbis munkámnak ugyanazokra az aspektusaira irányulnak. Mindegyikük érinti valamilyen formában az összehasonlító módszer alkalmazásának problémáit a kötetben, emellett pedig rámutat mennyire nehéz az általam a kötet II. és különösen III. részében bemutatott alulról felfelé irányuló nézőpont tanulságait összeegyeztetni a két világháború közti Magyarország, Csehszlovákia és Románia közismert nemzetiesítő (közérthetőbben: a nemzeti kisebbségek jogainak és lehetőségeinek korlátozására, a többségi nemzet jogi, politikai, gazdasági, társadalmi pozícióinak megerősítésére törekvő) jellegével. Részben ezzel összefüggésben merül fel a bírálatokban általában a források, illetve az egyes, az eddigi tudásunknak ellentmondó esettanulmányok érvényessége. (Főként, bár nem kizárólag azoknak az 1934-35-ben lebonyolított kisebbségi nyelvvizsgáknak a kapcsán, amelyek során román nemzetiségű, politikai alapon kinevezett felettesek és román nemzetiségű kollégáik védtek a kirúgástól a kisebbségi állami tisztviselőket.) De ehhez kapcsolódik az a kérdés is, hogy végső soron beszélhetünk-e többségi, román regionalizmusról a vizsgált időszakban? Érdemes még megemlíteni Sajti Enikőnek azt a felvetését is, amit az állampolgársági opciós jogról szóló rövid alfejezet kapcsán fogalmaz meg, miszerint a bírált munka sokszor úgy vet fel kéréseket, hogy – a hatalmas terjedelem ellenére – nem járja körül azokat igazán alaposan. Végül pedig Eiler Ferenc veszi fel azt a fonalat, amit magam is reméltem és kérdez rá arra, hogy jogos-e a „trianoni trauma”, illetve tágabb értelemben a trauma fogalmának használatára vonatkozó kritikám.

Mint említettem mindezeket jogos és fontos felvetésnek gondolom, amit azért is érdemes volt megfogalmaznia a bírálóknak, mert a szűkebb értekezésen is túlmutató jelentőségük van. Mielőtt azonban részletesen végig mennék ezeken a problémákon, még Sajti Enikő egy – jogos – megjegyzésére szeretnék reagálni. Bírálatában említi, hogy az munkából hiányzik egy

valódi historiográfiai áttekintés, vagyis – ezt már én teszem hozzá - a könyv formában megjelent mű benyújtásával megkerültem ezt az elvárást. Ehelyütt nem lesz lehetőségem ezt pótolni, fontosnak tartom azonban, hogy a felvetést ne megkerüljem, hanem legalább a saját pozíciómat kijelöljem, főként a magyar történetírás munkáihoz képest.

A magyar kisebbségek, különösen a csehszlovákiai és a romániai történetéről az első, tudományos igényű összeállított munkák már a két világháború között megjelentek, monografikus jellegű feldolgozásukra pedig az összeomlás huszadik évfordulója körül került sor. A területi revízió idején pedig – egyfajta visszatekintő önértelmezésként, számvetésként is – a Szarka László által hazatérő könyveknek hívott munkák jelentek meg. Bár a legtöbb szerző (pl. Páll György, Mikó Imre, Jakabffy Elemér) és szerkesztő (Borsody István, Barankovics István) rendelkezett megfelelő képzettséggel, a kötetek, főként a monografikus igényűek státusza mégis bizonytalan. Forrásaik alapvetően a magyar kormányzat által gyűjtött anyagok voltak, a kormányzati támogatás mögött pedig a propaganda és a tudományos feldolgozás egyszerre volt jelen. Mindenesetre ezek a munkák először vették sorra szisztematikusan a korszak párttörténetként bemutatott politikátörténetét, illetve a kisebbségi világ változásait – tematikusan.

A veszteség hangján szólaltak meg, ezt dokumentálták, de egyúttal a közösségi önszerveződést, a kisebbségi társadalomépítést is. Fő állításuk szerint a kisebbségi társadalom alapvető változásokon ment keresztül, a társadalmi különbségek eltűnését pedig demokratizálódásnak tartották, miközben a kisebbségi önszerveződést csak egységes szervezetben tartották elképzelhetőnek. Felhívták továbbá a figyelmet arra is, hogy a többségi társadalmak nem hagyták érintetlenül a kisebbséget sem – megjelent bennük a szétfejlődés tézise és annak konkrét formáit is azonosították a kisebbségi társadalom értékrendjében. Én ezeket a munkákat elsősorban egy identitáspolitikai diskurzus részeként olvastam, de felhasználtam szociológiai megállapításaikat a társadalmi jelenségek elemzésében is.

A következő korszakban, az 1980-as évek közepéig, a téma háttérbe szorult, de időről-időre teret kapott a kutatásokban. Mindenek előtt a magyar-csehszlovák történetész vegyesbizottság működését érdemes kiemelni, ennek ülésein a magyar kisebbség története is napirendre került. Igaz, elsősorban a nemzeti érzés problémája felől, tehát kiemelve az alternatív önazonosságokat – főként a munkások összefogását. Mindenesetre téma lett a csehszlovákiai Sarló és az erdélyi Korunkban az Erdélyi Fiatalok, továbbá a Vásárhelyi Találkozó. Emellett pedig a kutatások a nacionalizmus tanulmányokat is gazdagították például Szűcs Jenő munkáival. Számomra ezek közül a Sarló és az erdélyi új generáció története bírt kiemelt fontossággal, viszont a korszak feldolgozásaiban divatos egyszerű szembeállítást burzsoá nacionalisták és a kis nemzetek megbékélését szorgalmazó új generációs fiatalok közt egy sokkal árnyaltabb viszonyrendszerrel váltottam fel.

Az 1980-as évek közepétől a magyar kisebbségek kutatása immár intézményes keretet is kapott a Magyarságkutató Csoport, majd Intézet, később a Teleki Intézet és az MTA Kisebbségkutató Intézete formájában. Ehhez kapcsolódott aztán a szomszédos országokban lassan kialakuló kisebbségi magyar intézményhálózat is. Ez együtt járt a kutatások tematikai változatosságával, és 2009-ben elkészült az első szintézis is, Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László szerkesztésében. A legfontosabb témák a pártok és a különböző kisebbségpolitikai és kisebbségi jogi elképzelések történetét magába foglaló politikátörténet, a kisebbségi intézményrendszer alakulásának története, a többségi nemzetépítés, a zsidóság

útja, a kisebbségi eszmetörténet, ide értve a nagy ideológiák hatását és a regionalizmus eszméit is. A fontos feldolgozások közt találhatunk átfogó jellegű munkákat iskolarendszerről, egyes pártokról, a magyar kormányzat támogatáspolitikájáról, de olyan műveket is, amelyek ezen túllépve helyi konkrétágukban is meg akarnak ragadni jelenségeket (pl. a csehszlovák földreform, vagy Kassa történeti demográfiája és annak okai).

A kulcskérdések közül kiemelném a magyar kisebbség, illetve elitjének pozícióváltását, a magyarországi támogatást és az ehhez kapcsolódó függőségi viszonyokat, a generációs változásokat, és az utódállamok jellemzését. Ez utóbbi kapcsán még egyfajta demokráciavitáról is beszélhetünk, hiszen Csehszlovákia vonatkozásában némelyek, pl. Filep Tamás Gusztáv megkérdőjelezi ezt a minősítést, míg mások, pl. Simon Attila alapvetően alkalmazhatónak tartják, azzal a megszorítással, hogy ettől még nemzetiesítő állam maradt. A sokszínűség az egyes munkák megközelítésében, hangnemében és beállításában is megmutatkozik. Az elnyomást előtérbe állító szenvedéstörténettől a veszteségek hangsúlyozásán át a leíró jellegű értelmezésekig sokféle attitűd kitapintható, ennek megfelelően pedig a többségi politika és az új nemzetállamok értékelése is változó. Abban azonban egységesnek tekinthető ez a szakirodalom, hogy a magyar kisebbségek sorsában a negatív változásokat helyezi előtérbe, hangsúlyozza a társadalmi, gazdasági veszteségeket, a politikai periféria-helyzetet, miközben 1918-tól kezdődően kiemeli a szétfejlődést (érezhetően problematizálva azt), és megjelenik benne a trauma fogalma és képzete is. Eleméleti alapvetését tekintve pedig ez az irodalom kezdetben a nacionalizmuselméletek klasszikusaira támaszkodott, az ezredforduló táján pedig már az újabb szociológiai megközelítések, mindenek előtt Brubaker is hatottak rá.

A szakirodalom által feltárt hatalmas tényanyagot, és persze az ott felvonultatott érvelést magam is alapvető jelentőségűnek tartottam és széles körben használtam. Ugyanakkor a szétfejlődést én összekötöm a regionalizmussal és annak 1918 előtti formáival, éppen ezért nem szükségszerűen tartom problémának, a veszteség mellett (és olykor helyett) pedig azt is fontosnak tartom, hogy a társadalmi folyamatokat folyamatokként lássuk, azaz ne abból induljunk ki, hogy ha nincs 1918, akkor semmi sem változott volna. Az egyén előtérbe állítása, különösen az „egyszerű embereké”, az általam alkalmazott mértékben kifejezetten új, és a választott módszertan és elméleti keretek is szélesebb körből inspirálódtak. Végül veszteség, beszűkülés, elnyomás és trauma helyett egyéni tapasztalatot, helyzetet és cselekvőképességet helyeztem előtérbe, illetve a Habsburg Birodalom kapcsán népszerű nemzeti közömbösséget.

A továbbiakban szeretném sorra venni az előzőekben már számba vett, fontos megjegyzéseket, bírálatokat. A módszertani kérdésekkel kezdem, vagyis az összehasonlítással és a források és esettanulmányok érvényességével. Ami az összehasonlítást illeti, a bírálók különböző módon, de alapvetően egybehangzóan arra hívják fel a figyelmet, hogy amíg az első részben szinte teljesen, és a második részben legalább nagyrészt megjelenik Románia mellett Csehszlovákia, addig a harmadik részben, a mindennapi etnicitás vizsgálata során az esetek döntő többsége Romániából származik, és amennyiben mégis említem Csehszlovákiát, az csak kivételesen történik a romániaiával azonos mélységben. Mivel ez tagadhatatlan, azt próbálom meg indokolni, hogy miért gondolom mégis relevánsnak a harmadik rész eredményeit Csehszlovákia vonatkozásában, illetve azt, hogy miben látom ennek a korlátait.

Az első, fontos elem ebben a tekintetben az, hogy már az első rész sem csupán összehasonlítás akart lenni, hanem az ún. entangled history (összefonódó történelem) alkalmazása is, amelyik egy dinamikus viszonyrendszert tárna fel az egyik szereplő, a budapesti kormányzat előtérbe helyezésével, vagy ha tetszik annak nézőpontját kiemelve. Ennek során az ún. kereszteződések kapnak kiemelt szerepet, ami nem csupán összehasonlítást jelent, hanem azt, hogy valamely intézmények, struktúrák, folyamatok egy időben és egy helyen vannak jelen, egymást úgy befolyásolják, hogy abból nem hibrid formák jönnek létre, hanem az eredeti elemek megváltozott, ám továbbra is felismerhető módon megmaradnak, és erre a különböző diskurzusok is reflektálnak. Ennek megfelelően kevésbé hangsúlyos például a prágai vagy a bukaresti identitáspolitikák (de fontos marad annak lecsapódása magában a kisebbségek lakta régiókban, településeken), viszont kiemelt jelentőségre tesznek szert azok a regionális elitek, amelyek egyúttal ennek az összefonódásnak a letéteményesei is. Ennek megfelelően a második, és főként a harmadik rész mindennapi etnicitásra vonatkozó fejtegetései egyúttal ennek a diszkurzív összefonódásnak a társadalmi megjelenését is vizsgálnák, elsősorban akkor, amikor az az egyes nemzeti közösségeken belüli határokat tesz nyilvánvalóvá. (Ennek később, a regionalizmusra vonatkozó felvetések kapcsán is jelentősége lesz.) A csehszlovákiai esetek ebben a vonatkozásban valóban csak inkább összevetésként értelmezhetőek, bár szándékom szerint inkább egy olyan, aszimmetrikus – nem minden részletre kiterjedő és szisztematikus, hanem csak egy-egy elemet megaragadó, szelektív – és az összehasonlító módszer művelői által legitim összehasonlítási formaként kezelt összehasonlítást szolgáltak volna, amely az egyes jelenségek létén túl az ezeket befolyásoló leglényegesebb társadalmi tényezők szerepét is képes lenne számba venni.

Ugyanakkor ez a harmadik rész nem csak a konkrét esetek elemzését, vagy éppen egy kortárs szociológiai módszer történeti alkalmazhatóságának tesztelését próbálta elvégezni. Mint azt mind Eiler Ferenc mind Sajti Enikő bírálata kiemeli, munkám tudatosan törekedett az elméleti paradigma átgondolására is (ennek eredménye lett például a nemzeti közömbösség kritikája, amit azóta egy erre vonatkozó, kifejezetten ennek a kérdésnek szentelt kötetben hamarosan megjelenő tanulmányban kibővítettem), ennek megfelelően pedig a konkrét jelenség lehetőségig absztrakt értelmezésére és értékelésére. Ebből a nézőpontból úgy gondolom az összehasonlítás (vagy csupán összevetés?) feladata elsősorban annak megmutatása, hogy egy a két világháború közti Romániában megfigyelhető, a mindennapi etnicitás körébe tartozó jelenség Csehszlovákiában is tetten érhető-e, és a mögöttes társadalmi tényezők hatásában kimutatható-e valamilyen különbség? Mivel erre vonatkozóan már rendelkezésre álltak tematikus feldolgozások is, és ezek elvégezték a forrásokban megjelenő esetek elsődleges, alapos leírását és értelmezését is, eltekintettem attól, hogy ezt megismételjem. (Nyelvtudásom hiányossága miatt ez egyébként csak segítséggel lett volna lehetséges, de természetesen ez nem mentség.) Ehelyett inkább azokra a különbségekre próbáltam koncentrálni, amelyek az előbb említett elvontabb szinten is jelentősnek tünnek. Így aztán a két országból származó anyag valóban nincs egyensúlyban, de azt gondolom, hogy így is lényeges megállapításokat tudtam tenni. Mindenek előtt a csehszlovákiai és az erdélyi középosztályi világnak a dualista Magyarország, tágabb értelemben az Osztrák-Magyar Monarchia örökségéhez való viszonyában kimutatható, és a kisebbségi magyarság története szempontjából is fontos különbségre hívnám fel itt a figyelmet, ami mindenképp új eredménynek számít.

Ez persze nem jelenti azt, hogy egy alapos, mindenre kiterjedő és nem csak a jelenségek meglétét, esetenként kontextusukat összevető, hanem szisztematikus összehasonlítás nem

szolgálna majd fontos eredményekkel. Ahogy azzal is egyetértek, hogy a délszláv állam(ok)hoz tartozó területeket is be kell vonni egy ilyen vizsgálatba, különösen akkor, ha kutathatóvá válnak az erre alkalmas források. Ugyanakkor Sajti Enikő erre vonatkozó felvetésére is csak azt tudom válaszolni, hogy igaz van amikor arról beszél, hogy természetesen a konkrét délszláv állam a maga kézzelfogható valóságával nem azonos az egykorú Csehszlovákiával és Romániával, az általam elvégzett vizsgálatból ezzel az indokkal a déli terület nem hagyható ki. Ám a mindennapi etnicitás mint egy fokkal elvontabb társadalmi jelenség történeti kutatása nézőpontjából igazolhatónak tartom a vizsgálat leszűkítését, hiszen első lépésként a választott megközelítés lehetőségét, termékeny voltát próbáltam igazolni és megmutatni. Vállalva természetesen azt is, hogy így a következtetések közül alapvetően az elméletiek vihetőek át a délszláv állam(ok) esetére, az egyes egyedi jelenségeket pedig az általam is felhasznált szociológiai tipológia segítségével lehetne megvizsgálni ott is. (Ez egyébként nem reménytelen, nem olyan régen olvastam Filip Erdeljac Egyesült Államokban készülő doktori disszertációja egyik fejezetének első változatát, ami éppen ilyen anyagokat dolgoz fel, részben belgrádi levéltárakból. Abban bízom, hogy munkám legalább iránymutatásként szolgálhat a további, hasonló és immár nem amerikai indíttatású kutatások számára is.)

Bírálóim másik, módszertanilag is fontos felvetése volt, hogy vajon a mindennapi etnicitás forrásai és az egyes esettanulmányok mennyire tekinthetők általánosan érvényesnek. Mindez elsősorban azért fontos, mert a történetírás végső soron valamiféle (sokszor, bár nem mindig lineáris) és egységes, általánosan érvényes elbeszélésre törekszik, amiben a sokféleség még helyet kaphat, de az „így is lehetett de akár úgy is” bizonytalansága már nem igazán. Erre vonatkozóan jelenleg nem tudok végleges válasszal szolgálni, legalábbis azt nem tudom most még megmondani, hogy miként lesznek majd ebben a formában általánosíthatók az eredményeim. A bírálatok konkrét felvetéseire is reagálva azonban remélem megvilágítható, hogy milyen lehetőségeket látok minderre.

A források érvényességére vonatkozó felvetés lényege értelmezésem szerint egyfelől abban áll, hogy a számtalan egyedi esetből miként lehet rendszerszerű, a még nem ismert eseteket is magyarázó jelenségeket feltárni és modelleket felállítani, másfelől azonban arról is szó van, hogyan lehet az egyedi eseteket felhasználva, általános érvényű következtetéseket levonni a magyar kisebbségek történetét elbeszélni. (Bírálóim is több ízben említik azt, hogy munkám ezen a téren újat kíván hozni – nem is sikertelenül.) Az előbbi kérdésre vonatkozóan a válasz viszonylag egyszerű, az általam is használt tipológia keretét kínálja a források rendszerezéséhez, amennyiben pedig ez szükséges, a tipológia kiegészíthető.

Az utóbbi kérdést illetően már nem vagyok ilyen könnyű helyzetben. Sőt, lényegében azt kell elismernem, hogy bizonyos tekintetben csak az út felén vagyok túl. A mindennapi etnicitás kapcsán lényegében a két világháború közti Erdély (sőt, bár ez a kötetbe nem került be, de részben a megfelelő kontroll okán egész Románia) minden megyéjéből gyűjtöttem kellő számú esetet, és ezek azt is megmutatták, hogy az egyének és az állami szereplők viszonya az etnicitáshoz és a kisebbségekhez végig és mindenhol igen változó volt. Bár kimutatható az állam kisebbségellenes fellépésének erősödése a harmincas évek közepétől, még az etnokratikus Antonescu-korszakban is rendre és nem csak kivételesen fellelhetők a hivatalos nemzetiesítő politikának a gyakorlatban részben vagy egészben ellentmondó esetek. Ezzel együtt, divatos szóval élve, az általam feltárt források, és legfőképp az, hogy a mindennapi etnicitás révén az egész vizsgált időszakban kimutatható miként változott megyéről megyére,

városról és faluról városra és falura a kisebbségek helyzete, miként fordulhatott elő, hogy az állam nemzetiesítő törekvéseit meglepően gyakran nem érvényesítették, lehetővé teszik az eddigi történeti elbeszélés dekonstrukcióját. Azt azonban még magam sem mindig látom, hogy lehet-e ebből, és ha igen, miként egy új, egységes elbeszélés. Hiszen akárhány olyan esetet tárok fel, amikor az állam kisebbségellenes törekvései a gyakorlatban nem érvényesültek, ezek nem teszik meg nem történté azokat az eseteket, amikor viszont igen. Bár elképzelhető, hogy a számunkra elnyomásként ismert esetek körét forráskritikával még tovább lehet szűkíteni, ez a fajta számháború – módszertanilag is – értelmetlen lenne. Azt kellene megértenünk (amit még érinteni fogok a továbbiakban is), hogy miként lehetne ezeket a látszólag egymásnak teljesen ellentmondó jelenségeket egyszerre érvényre juttatni a kisebbségek történetének elbeszélésében.

Az értekezésben elsősorban ennek a sokféleségnek a bemutatására koncentráltam, bizonyos értelemben "patchworkként", foltvarrásként értelmezve Nagy-Romániát. Ezen belül pedig a központi akarat és egyedi végrehajtói viszonyát próbáltam teoretizálni az ügynök-megbízó dilemma segítségével, nem utolsósorban azért, mert a szakírdalom, jelesül Harris Mylonas munkája a Balkánról is ezt a modellt használja magyarázatként. Ezzel együtt munkám megszületése óta is próbálok megtalálni azt az értelmezési keretet és elméleti modellt, amelyik képes lenne magát a jelenséget az egyénektől függetlenül, ha tetszik strukturális módon megragadni. Ezen belül mindenképp az állam különböző aspektusainak megkülönböztetése látszik termékenynek. Külön értelmezhető ezek szerint a normatív és a funkcionális állam. Az előbbi arra vonatkozik, hogy az államról milyen képzetek élnek, illetve ezek milyen módon ragadják meg az állampolgárokat, írják elő számukra köteleseket és juttatnak jogokat. Egy nemzetállam esetében ez mindenképp a tituláris nemzet (elő)jogait és érdekeinek érvényre juttatását jelenti. A funkcionális állam viszont az állam tényleges működését fogja át, milyen eszközökkel törekszik a normatív állam érvényesítésére, illetve amikor konkrét egyénekkel érintkezik, ténylegesen milyen gyakorlatokat engedélyez, folytat, fogad le vagy akár ösztönöz. Ez a különbségtétel kétségtelenül jól megragadja az általam leírtakat, de ugyanakkor nem mutatja meg sem a funkcionális állam földrajzi különbségeire kiható, sem a normatív és a funkcionális állam közti különbséget befolyásoló tényezőket, csupán a további kutatások irányát jelöli ki.

Másfajta módszertani probléma merül fel az egyes esettanulmányok, mindenképp az 1934-35-ös kisebbségi állami tisztviselői nyelvvizsgák kapcsán. Vajon valóban feltehető-e, mint azt én teszem, hogy a román előljárók és kollégák tetteges szolidaritása kisebbségi társaikkal, tömeges fellépésük a bukaresti rendelkezések kisiklására általános jelenség volt? Érteni vélem a kérdésbe bújtatott kételyt, annál inkább mivel az én első reakcióm is a rácsodálkozás volt. Miként olvashatom egy 1937-es, Bihar megyei kisebbségi tisztviselőket tartalmazó listán a nevét azoknak, akik már 1934-ben megbuktak a nyelvvizsgán? Miért nem távolították el őket? Az utóbbi kérdésre részben választ kaptam a nyelvvizsgák utóéletét bemutató, több száz oldalnyi levéltári dokumentumból. Ezek segítségével fogalmazhattam meg, hogy Románia köztisztviselőit és közalkalmazottait összekötötte egy jellegzetes, szakmai, sőt talán hivatásrendi szolidaritás és lojalitás, amit a harmincas évek erősödő nacionalizmusa is csak lassan tudott kikezdeni.

Persze ez nem a kisebbségek kisebbségi jogainak elismerésén nyugodott, sokkal inkább a román állam modernizációs céljainak elfogadásán. Ezzel együtt arra is alkalmas volt, hogy az előzőekben már említett, elvben egynemű, a gyakorlatban igen változatos kisebbségpolitikát

is befolyásolja. Az említett anyag eleve számos erdélyi megyére terjedt ki, és ezek igen változatos társadalmi kontextusokat reprezentáltak, nem volt tehát szó arról sem, hogy néhány tényező egyetlen, jól körül írható konstellációja vezetett volna erre a meglepő eredményre. (Bihar, Fogaras, Kolozs, Szilágy, Háromszék, Torda-Aranyos, Szatmár megye, Arad városa szerepeltek ezen a kezdeti listán valamilyen formában.) Ezt az eredményt aztán próbáltam és ma is próbálom hipotézisként kezelni, vagyis amint alkalmam nyílt és nyílik további forrásokhoz hozzáférni, megvizsgálni az adott megyékben is az eseményeket. Így jutottam el még a kötet lezárása előtt Krassó-Szörény és Temes-Torontál megyékhez, vagy leltem fel kimutatásokat Szilágy, Fehér, Kolozs megyékből, amelyek csupán statisztikai értelemben, megyei szinten és csupán a különböző szektorok (állami alkalmazottak, állami vállalatok alkalmazottai) közti bontásban dokumentálták a kisebbségi tisztviselők létszámának változását éppen 1934 és 1937 között. Ezek mind alátámasztották az eredetileg vizsgált forrásokból levont következtetéseket.

De arra is törekedtem, hogy más források segítségével próbáljam tesztelni az általam megfogalmazottak más elemeit, mindenek előtt a kisebbségi tisztviselők elfogadását és az előttük – korlátozottan – megnyíló karrierlehetőségeket illetően. Az eredmény erre vonatkozóan is hasonló volt. Például a lugosi jegyzőiskola 1925-ös alapítását követő öt évben végzett növendékei egy kivétellel Erdélyből érkeztek, ezen belül a kisebbségiek aránya valahol 33% és 38% között volt (nagyjából megfelelően az 1930-as népszámlálási adatoknak), és a kisebbségiek jóval fiatalabbak voltak, mint román társaik, tehát egy új generáció választotta hivatásának Románia szolgálatát. De hasonló kép rajzolódik ki a nehezen hozzáférhető megyei hivatalos lapok állami alkalmazottakra vonatkozó adatainak vizsgálatából is. Elképzelhető persze, hogy a további vizsgálatok során végül találok olyan megyét, ahol a hipotézisem már nem lesz érvényes. Ebben az esetben nem fogok habozni, és módosítom majd azt, vagy – tekintettel arra, hogy jelenleg már lényegében az erdélyi megyék többségére vonatkozóan igazolódni látszik – megkeresem a magyarázatot erre (ezekre?) a kivételekre. De éppen azért, mert az erdélyi megyék jelentős részében a nyelvizsgák lefolyása megfelelt az általam leírtaknak, akármi lesz is a további kutatások eredménye, nem látok lehetőséget arra, hogy ne vegyünk tudomást erről, és ne próbáljuk megmagyarázni azt valamiképp rendszerszinten is.

Mindezek után érdemes rátérni a következő, bírálóim által felvetett kérdésre: vajon létezett-e román regionalizmus politikai mozgalomként? (Borsi Kálmán Béla némileg másként teszi fel ugyanezt a kérdést, őt az érdekli, hogy a magyar és a Magyarországon szocializálódott román középosztály tagadhatatlan közelsége, nem ritka személyes gesztusai *ellenére* miért maradt töretlen az elmúlt száz évben a román nemzetállam homogenizációs nyomása, de azt hiszem ezt joggal tekinthetjük ugyanazon probléma egy másik lehetséges megfogalmazásának.) Ezzel a kérdéssel, ami immár egy konkrét történeti értelmezés és elbeszélés vonatkozásában veti fel azt, amit az előzőekben módszertani értelemben próbáltam megvilágítani, magam is sokat küzdöttem a könyv megírása során és azóta is. Nem vagyok benne biztos, hogy végleges választ tudok kínálni, de úgy gondolom, hogy egy a jelenlegi tudásunk alapján elég meggyőző választ igen.

Kiindulópontként ismét a mindennapi etnicitás világát ajánlom, hiszen itt elég egyértelműen beszélhetünk arról, hogy létezett román regionalizmus, amit mindennapi gyakorlatok, vagy akár az önkéntes tűzoltósághoz hasonló intézmények nyomatékosítottak vagy nyomatékosíthattak a többi románnal szemben. Ezek azonban szinte kivétel nélkül a dualista

Magyarország és a tágabb értelemben vett Habsburg Közép-Európa örökségét is jelentették, részben ezért tudták alkalmanként összekötni román és magyart is, viszont ez azt is jelentette, hogy más körülmények közt etnikailag nem románként lehetett láttatni azokat. A politikai diskurzusban ugyancsak létezett regionalizmus, méghozzá annak egy olyan változata, amelyik – a mindennapi gyakorlatoknak megfelelően – a Kárpátokon túli románokat, vagy legalábbis azok elitjét akár etnikai idegenként is képes volt kizárni a nemzetből. Politikai programként azonban ez a regionalizmus valóban kevésbé értelmezhető, mert – ellentétben azzal a szlovák autonomista programmal, amelynek képviselői az első erre alkalmas időpontban létrehozták az előbb autonóm majd független Szlovákiát –, az erdélyi regionalizmus képviselői kormányra kerülve, akár egy nem erdélyi párt minisztereként akár a *par excellence* erdélyinek tekintett Nemzeti Parasztpárt kormányaként, jobbára félmegoldásokig jutottak el – ha eljutottak oda egyáltalán.

Válasznak azonban nem hiszem, hogy elegendő pusztán ez a különbségtétel, annál kevésbé mivel a regionalizmus ettől függetlenül elég erős mozgósító erővel bírt, még ha a végeredmény inkább Eiler Ferencet igazolja, aki elsősorban az elitek nemzetállam feletti ellenőrzésért folytatott harcának eszközét látja ebben. A megoldást a regionalizmus, legyen az mindennapi vagy diszkurzív, helyzetfüggősége, szituacionális logikája kínálja és ezen keresztül érhető meg az is, hogy miért nem lett végül valódi politikai program. Jól látható, hogy a regionalizmus politikai diskurzusként, és ez igaz az erdélyi magyar regionalizmusra, de a szlovák autonomizmusra is, alapvetően a mindenkori és sokszor pillanatnyi politikai helyzetnek, helyzetfelmérésnek megfelelően lesz erősebb vagy gyengébb, regionalista toposzok és elemek alkalmazása pedig sokszor attól függ ki a címzett és a hallgatóság. A tágabb politikai keret azonban, Erdély esetében is, két nemzetépítés és az ezek által létrehozott nemzetállamok versengése volt a területért, ahol mindkét nemzetnek jelentős csoportja élt. Ez így együtt egy olyan dinamikát hozott létre, ahol a regionalizmus szükségszerűen csak pillanatnyi jelenség lehetett, mert magát a regionális társadalmat is kettészelte egy másik, a politikában is rendre exponált fontos választóvonal.

A dinamika érzékeltetésére egy korábbi, végül rajtam kívül álló okból meg nem jelent írásomban az inga metaforáját használtam fel, amelynek a pályáján a két végpont a két nemzetállam, ám valamilyen okból a kisebbségi csoportok is képesek lehetnek pillanatnyilag – legalább diszkurzíven – azonosulni ezekkel, saját anyaországukkal szemben. Ez azonban, belátom, valójában egy két dimenziós sémában próbál leírni egy sokkal változatosabb jelenséget, még ha a történelem dinamikáját, Magyarországtól Romániához és vissza, talán képes érzékeltetni. Ha már az inga metaforáját választottam, akkor sokkal inkább egy olyan inga, amelyet időnként, váratlanul eltérítenek és csak lassan talál vissza az eredeti pályájához. Az viszont, hogy visszatalál éppen azért lehetséges, mert adott helyzetekben, adott körülmények között a lehetséges csoportok és csoportazonosságok közül a nemzeti felülírja a regionálist. Valamiért az adott regionális elit vagy részelit előtérbe helyezi a másik nemzettel szembeni küzdelemet, ehhez pedig óhatatlanul szüksége van a saját nemzet összes erőforrására, vagyis akár részérdekeit is nemzeti érdekként jeleníti meg, ezzel aláásva a regionalizmust is. (Ennek – meglehet egyelőre inkább tapogatózó – teoretikus értelmezésére próbálok bevezetni a szubszidiáris nacionalizmus Borsi Kálmán Béla által is kiemelt fogalmát, ami olyan nemzeti törekvéseket írna le, amelynek képviselői ugyanakkor különböző, bár rendszerint minden estében hasonló, tipikus érvekkel elutasítják, hogy a saját nemzeti csoporton belülről más is beleszóljon a saját regionális szintű politikájukba. A fogalomnak előnye, hogy ezen az absztrakciós szinten közös nevezőre hozható az erdélyi

román és magyar, valamint a csehszlovákiai magyar és szlovák regionalizmus is, miközben a fogalom megőrzi a regionalizmus és nacionalizmus közti feszültséget és aszimmetriát is. A regionalizmus általános irodalma alapján pedig megkockáztatom, hogy a különböző jugoszláviai regionalizmusok esetében is kimutatható lenne.)

Ez azonban nem szükségszerű vagy törvényszerű – még ekkor. Részben erről szól maga a regionális politika, részben pedig éppen a regionalizmus „vége” is ezt erősíti meg. Mint azt ebben a kötetben is említtem, és egy másik tanulmányomban (Hová lettek az erdélyiek?) részletesen is megpróbálom kifejtetni, az erdélyi regionalizmus végét az hozta el, hogy a második világháború alatt Erdélyben történtek és az 1945-öt követő társadalmi-politikai átalakulás nyomán a regionalizmusok és nemzetépítések dinamikája alapvetően átalakult, miközben a közös hagyományokat ápoló középosztály is megszűnt politikai tényező lenni. De ez korántsem volt eleve elrendelt, minden pillanatban kimutathatók a folyamatot erősítő egyéni döntések. Nem volt szükségszerű, hogy Iuliu Maniu az észak-erdélyi menekültek „mártíromságát” próbálja felhasználni Antonescu marsall ellen 1940 után, nem volt szükségszerű, hogy Antonescu megpróbálkozzon a magyar kisebbség gyors és radikális felszámolásával, nem volt szükségszerű, hogy Teleki Pál lényegében elűzze az észak-erdélyi román középosztály maradékát, nem volt szükségszerű, hogy a román propagandagépezet minden Észak-Erdélyből érkezőt kifaggasson a tapasztalatairól, amit aztán sokszorosán felnagyítva használjanak fel egy propagandaháborúban, nem volt szükségszerű, hogy a magyar állam elvárja és jutalmazza azokat, akik a kisebbségi korszak személyes életútját kizárólag egyéni szenvedésként beszélték el. És azt, hogy nem volt szükségszerű éppen a mindennapi etnicitás ellenkező előjelű esetei mutatják, amelyek még ebben a korszakban is szép számmal lelhetők fel. Román regionalizmus tehát szerintem végig létezett, politikai programként is, csak hogy éppen ez a korszak az, amikor végső soron megszűnik politikai opció lenni, még ha meg is maradt az erdélyi románok széles körére jellemző attitűdként, a regátiakra vonatkozó sztereotípiák ma is élő gyűjteményeként. Értekezésem, szándéka szerint, ezt is dokumentálná.

Sajti Enikő bírálata említi azt a valóban rövid alfejezetet, amit az állampolgársági opciók kérdésének szántam, és ami egyúttal azt is illusztrálná, hogy a mindennapi etnicitás típusai közül a nemzetileg jelölt lehetőségek közti választás is része volt a mindennapoknak. Bár, ha jól értettem, Sajti Enikő nem elsősorban kritikai élel említette ezt a részt, mégis részletesebben reagálok a felvetésére, mert ennek segítségével érzékeltethetem értekezésem egy fontos és tudatos jellegzetességét: felhívni a figyelmet a további vizsgálatra érdemes problémákra és az erre lehetőséget kínáló forrásokra. Kétségtelenül igaza van bírálómnak, amikor ezzel a példával illusztrálva megjegyzi, hogy munkámban felmerülnek olyan problémák, amelyeket végül nem járok körül teljes alapossággal. Ez az alfejezet azért érzékletes példa erre, mert már önmagában az is kérdéses volt számomra, foglalkoznom kell-e a mindennapi etnicitásnak ezzel az alapvetően intézményekhez (pl. iskolák) kötődő típusával, hiszen a korszakban az etnikailag jelölt lehetőségek közti választásnak ez a fajtája sokszor erősen korlátozott volt, maga az aktus pedig ritkán maradt mindennapi abban az értelemben, hogy ki került volna a politika köréből. Teljesen elhagyni azonban nem akartam, hiszen a mindennapi etnicitás általam alkalmazott tipológiájának ez szerves része.

Az állampolgársági opciók, illetve tágabb értelemben az állampolgárságok közti választás azért kínált jó lehetőséget a kérdés inkább illusztratív taglalására, mert olyan egyéni cselekvésre irányította a figyelmet az állampolgárság instrumentális, az egyéni hasznot előtrébe

helyező és ezért az állampolgárság nemzeti értelmezésnek ellentmondó felhasználása formájában, ami kevésbé tűnik politikától terheltnek. Másfelől ezen a téren is megmutatkozik a normatív és a funkcionális állam közti különbség abban, ahogy a nemzetállam bürokratikus követelmények formalista alkalmazásával idegenként kezeli azokat a kisebbségi nemzettek akik állampolgárságáért folyamodnak. Ugyanakkor ennek az alfejezetnek az írásakor tudatosan arra törekedtem, hogy egy magyar vonatkozásban eddig különösebb érdeklődést nem keltett, ám a nemzetközi historiográfiában már komoly figyelmet kapott kérdés vizsgálatának a lehetőségét is felmérjem. Azóta további opciós ügyek anyagait átnézve csak egyetérteni tudok Sajti Enikővel: ez a kérdés komoly elemzést érdemelne és ehhez a forrásadottságok is megfelelőek. Amikor munkámat írtam, ebben és több más estében is abban bíztam, hogy az nem csak vitát kezdeményez, hanem olyan kutatási lehetőségeket, kérdéseket villant fel, ide értve a nemzetközi szakirodalmat is, amelyek aztán másokat inspirálhatnak. Ahogy bolgár-görög állampolgársági opciók tanulmányozása segítette például Teodora Dragostinová, hogy új szemszögből mutassa be az első világháborút követő balkáni népességmozgásokat, úgy ez a lehetőség adott lenne magyar vonatkozásban is.

Én erre ebben a munkában már nem vállalkoztam, noha az eddig látott források tükrében biztosan segítene az utolsó, bírálói, elsősorban Eiler Ferenc által kiemelt kérdés megválaszolásában is: vajon helytálló-e az a kritikám, amit Trianon ma is érvényes és ható *traumaként* való értelmezésével kapcsolatban megfogalmaztam. Mint arra Eiler rámutat, még a trianoni trauma képzete legkeményebb kritikusanak is el kell ismernie két dolgot az első világháborút követő új területi rendezés kapcsán: egyfelől Magyarország összeomlása széles körben valódi, hosszan tartó negatív hatással járt, másfelől pedig maga a háború a nemzeti érzelmek, a nemzeti alapú mozgósítás korábban aligha látott intenzitását, felkorbácsolását hozta magával, ami aztán a vereség élményét (vagy divatosabb fogalommal élve a vereség kultúráját/culture of defeat) is meghatározta.

Egyik megállapítást sem kívánom vitatni, sőt az előbbi magam is említtem értekezésem utolsó fejezetében, az utóbbit pedig kifejezetten fontosnak tartom, érdemes lett volna nekem is kiemelnem. Azt gondolom azonban, hogy néhány, súlyos érv ezzel együtt is felhozható amellet, hogy ne tekintsük Trianont automatikusan traumának, és igenis kérdőjelezzük meg ezt a beállítást, tegyük vizsgálat tárgyává azt, hogy vajon mit is jelentett a metaforikus értelemben használt Trianon társadalmi, ezen belül pedig egyéni tapasztalatként. Opponensem megjegyzéseitől elindulva az alábbi érveket vetném fel.

Bár mint említettem teljes mértékben egyetértek azzal, hogy az első világháború a nacionalista mozgósítás kivételes és tömegeket átfogó időszak volt, két szempontból is érdemes árnyalni ennek jelentőségét. Egyfelől, mint arra értekezésemben is utalok, a nemzeti közömbösséggel kapcsolatos irodalom egyik fontos megállapítása az, hogy a nemzeti mozgósítás, és implicit módon a nemzeti önazonosság „erőssége” nem lineáris folyamat, hanem visszafordítható. Külön érdemes kiemelni, hogy mindezt Jim Bjork Felső-Szilézia példáját tanulmányozva állítja, vagyis egy olyan eset alapján, ahol az első világháború végén fegyveres konfliktusig fajult a német-lengyel szembenállás. (Igaz, ezzel szemben a világháborús mozgósítás inkább német alapon történt.) Ennek ellenére a német vagy lengyel önazonossággal szembeni közömbösség még a harmincas években, vagyis a náci uralom idején is jól dokumentálható. Ennek tükrében, azt gondolom, érdemes a világháború alatti nemzeti mozgósítás hatását hipotézisként kezelni, és megvizsgálni azt is, hogy ez mennyire volt tartós.

Egy kézenfekvő példa lehet erre egyébként akár az 1920-as akár az 1922-es választások eredménye, az előbbi esetben a kiscgazdák sikere és annak társadalmi bázisa, a második esetben a szociáldemokratáké. Ez utóbbi esetben külön érdemes kiemelni a soproni egyéni választókerületet, ahol a szociáldemokrata Hébelt Ede a második fordulóban megszerezte a mandátumot, alig néhány hónappal azután, hogy Sopron rendkívül intenzív népszavazási kampány, majd örömnépz színtere volt. Persze Hébelt sikere nem elsősorban a nemzeti mozgósítás sikerességéből vagy sikertelenségéből fakadt, a szociáldemokraták pedig eleve meg is célozták azt a választói kört, amelyik nem feltétlenül szavazott Magyarország mellett december 14-16-án, és sikerük mögött olyan egyedi tényezők is voltak, mint Bethlen István és ifj. Andrássy Gyula egymáshoz való viszonya. De az mindenképpen figyelemre méltó, hogy egy ilyen kiélezett mozgósítási helyzetet követően is milyen komoly társadalmi súlya volt vagy lehetett egyéb gazdasági, társadalmi kérdéseknek, amit egyébként már az 1918-as forradalom szociális vonatkozásai is jól mutattak.

Ez utóbbi azért is lényeges, és ez lenne a második szempontom, mert a háborús mozgósítás és vele a háborús tapasztalat nem csupán nemzeti alapokon nyugodott. A világháború sokféleképp érintette Magyarország lakosságát, és az érintettek nem egyféleképpen reagáltak arra. Sőt, amint Kovács Éva érvel, bizonyos értelemben az ország széthullása, a nemzeti tragédia képzete éppen arra volt jó, hogy ezt a sokféle tapasztalatot elfedje, egyetlen irányba terelje. Nem állítom tehát, hogy akár a háborús tapasztalat nemzeti vonatkozásai, akár maga az összeomlás és az impériumváltás nem volt kézzelfogható sokk, tragédia, esetenként trauma akár százezrek számára. Viszont abban biztos vagyok, nem kis részben az általam feldolgozott források alapján, hogy az nem volt mindenki számára trauma, ahogy traumaként sem volt egynemű, mindenki számára azonos. Ha ehhez még hozzá vesszük azt is, hogy maga a dualista Magyarország is a különböző hierarchiák világa volt, amelyek nem feltétlenül ébresztettek érzelmi ragaszkodást a lakosságban, és innen nézve sokszor az uralomváltás legfeljebb a korábban sem szeretett felsőbbség megváltozását jelentette, joggal feltételezhető, hogy a sokféle tapasztalat sorában a kisebbségi magyarok között is ott volt egyfajta közömbösség.

A kulcsszó véleményem szerint a kezdeti tapasztalatok sokfélesége, és ennek tükrében az átfogó, mindenkire kiterjedő trauma léte megkérdőjeleződik. Helyette érdemes lenne arra figyelni, hogy vajon hányféleképp éltek, élhették meg emberek és társadalmi csoportok az eseményeket, léteztek-e típusok (ideáltípusok) azonosíthatók-e olyan tényezők, amelyek a tapasztalatokat egy irányba befolyásolták. Ez nem jelenti azt, hogy az utódállamok nemzetiesítő politikája ne járhatott volna később azzal, hogy a kisebbségi tapasztalatok kezdtek egyneművé válni, és főként a második világháború alatt és után valóban traumatikusá is. (Lásd ehhez azt is, amit korábban az erdélyi regionalizmus végéről mondtam.) Ugyanakkor ebben tagadhatatlanul szerepe volt két olyan tényezőnek, amely változatos tapasztalatok ellenére, olykor azokat felülírva is szerette volna általánossá tenni a trauma érzését. Az egyik a magyar kormány revíziós propagandája, amit az általános kisebbségi szenvedés képzetére építettek, azzal legitimáltak. A másik pedig a visszacsatolások utáni elvárás minden „hazatért” magyarral szemben, hogy az előző két évtizedet kizárólag szenvedéstörténetként beszéljék el, nem hagyva helyet apró vagy nagyobb különbségeknek, vagy akár a kisebbségi lét viszonylagos normalitásának.

Ezek alapján gondolom, és munkámmal ehhez reméltem hozzájárulni is, hogy szükség lenne „trianon társadalomtörténetének” a feldolgozására. Ha trianon egyéni és társadalmi

tapasztalat, akkor ezeket a tapasztalatokat kell számba venni ahhoz, hogy lássuk mennyire és milyen körben volt trauma és milyen körben nem, függetlenül attól, hogy egyébként a magyar kisebbségek immár közel száz éves történetében sajnos mindegyik közösség kénytelen volt valamikor később megélni a teljes jogfosztást is.

Ugyanakkor az is lehet, hogy az egész kérdésfelvetés értelmetlen. A trauma képzetének érvényességét egyre inkább megkérdőjelezzük. Legutóbb Zombori Máté a Szociológiai Szemle 2017-es 2. számában jelentette meg egy izgalmas írást, ami – meglepő módon – a kulturális trauma felfogásával számol(na) le. Ehhez az Eichmann-per egy ismert eseményének értelmezését veszi alapul. Az egyik, Auschwitzot megjárt, Sonderkommandós tanú a kérdések közepette elájult és végül nem mondta el tanúvallomását, amit egyes szerzők úgy értelmeztek, hogy a tanú az őt ért és meghaladhatatlan trauma hatására nem tudta elmondani az élményeit. Zombori azonban nem csak azt vitatja, hogy az adott esetben erről lett volna szó, hanem azt is, hogy az ebből levont következtetés – a trauma elbeszélhetetlen – érvényes, illetve értelmes lenne. Érvélese szerint ez csak arra jó, hogy a traumatikus eseményeket kivonja a történetírás köréből.

Bár azt gondolom, Zombori írása valójában nem a Jeffrey C. Alexander által használt kulturális trauma fogalmat, hanem az egyéni pszichológiai trauma kollektívát, szociálpszichológiai tételét illeti kritikával, következtetéseit megfontolandónak, és Trianonra is érvényesíthetnek tartom. Ez azonban egy sajátos paradoxonhoz vezet bennünket. A trauma képzete kritikusai szerint alapvetően a liberális identitáspolitikának egyik fontos eleme és eszköze volt a csoportelismerés kivívására. A magyar estében azonban Trianon és a trianoni trauma fogalma egy nem liberális identitáspolitikában kapott kulcsszerepet, ha tetszik az antiliberalizmus bosszúját láthatjuk. (Bizonyos értelemben erről beszél Laczó Ferenc is, amikor a történelemhez való viszony és a történetfilozófia 2000 utáni átalakulásáról beszél a Múltunkban megjelent tanulmányában.) Az eredmény viszont valóban a történelem vége, hiszen a trauma mindenek fölé emelésével a magyar nemzet 1918 utáni története csupán közös szenvedéstörténetté redukálódik, egyúttal mindaz eltűnik belőle, amit mi, történészek vizsgálni szoktunk. Éppen ezért, ennek tudatában, lehet, hogy a paradigmát kellene magunk mögött hagynunk, és visszatérnünk a történetíráshoz. Ami akár a trauma mint társadalomtörténeti tárgy története is lehet.

Budapest, 2018. január 8.

Egry Gábor